

הבדיחה היהודית על היציאה מן הגטו

עלי יסיף

The First Book of Jewish Jokes: The Collection of L. M. Büschenthal,
ed. Elliott Oring, trans. Michaela Lang, with Annotations by Anastasiya
Astapova, Tsafi Sebba-Elran, Elliott Oring, Dan Ben-Amos, Larisa
Privalskaya, and Ilze Akerbergs, Bloomington, IN: Indiana University Press,
2018, ix + 159 pp.

'בעלי הוא מלומד גדול [בתלמוד].
הוא אינו יודע קרוא וכתוב [בגרמנית]'
(עמ' 65)

להומור היהודי ולקשר בינו לבין אירועים טראומטיים בהיסטוריה היהודית היה מאז ומתמיד מקום חשוב בהגדרת מה שנחשב 'האופי היהודי'. מושגים כמו צחוק מתוך דמע נתפסו כמאפיינים לא רק את ההומור היהודי אלא אף קווי אופי יהודיים, שהיו פועל יוצא של חייהם בגלות הקשה. אנתולוגיות של בדיחות יהודיות כמו אלה של אלתר דרויאנוב, דב סדן, נתן אוזובל, דן בן-אמוץ וחיים חפר, מתילדה כהן-סראנו ואחרים¹ הפכו לנכסי תרבות יהודיים וישראליים, מפני שעל פי התפיסה המקובלת הן במחקר והן בחברה הכללית הם משקפים את אורח החיים, מערכות היחסים, המתחים

1 א' דרויאנוב, ספר הבדיחה והחידוד, א-ג, תל אביב תשכ"ג; ד' סדן, קצרת צימוקים או אלף בדיחה ובדיחה: אסופת הומור בישראל, תל אביב תש"י; הנ"ל, קצרת אגוזים או אלף בדיחה ובדיחה: אסופת הומור בישראל, תל אביב תשי"ג; ד' בן-אמוץ וח' חפר, ילקוט הכובים, תל אביב 1956; מ' כהן-סראנו, ג'וחה מה הוא אומר? סיפורי-עם יהודיים-ספרדיים, ירושלים תשנ"ב; N. Ausubel, *A Treasury of Jewish Humor*, Garden City, NY 1951. A. Sover, 'Jewish Humor', Oxford Online Bibliographies (OBO), [http://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199840731/obo-9780199840731-0117.xml?rskey=HYXJwi&result=1&q=Humor firstMatch](http://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199840731/obo-9780199840731-0117.xml?rskey=HYXJwi&result=1&q=Humor%20firstMatch)

ותפיסות העולם של הקהילות שבהן סופרו הבדיחות. אך כל האנתולוגיות הידועות והמשפיעות הללו נערכו במאה העשרים, וחוקר הפולקלור וההומור היהודי אליוט אורינג טוען שאנתולוגיה שפורסמה כבר בשנת 1812 היא 'הספר הראשון של בדיחות יהודיות'.

האנתולוגיה, הכתובה גרמנית, כוללת 106 'בדיחות' – חלקן כלל אינן בדיחות – ועורכה ליפמן משה בישנטל (Büschenthal, נפטר בברלין 1818) התבסס על אנתולוגיה קודמת שפורסמה רק שנתיים קודם לכן. הספר שלפנינו הוא מהדורה מתורגמת אנגלית של הספר המקורי, וכולל הקדמות חשובות, טבלאות, הערות השוואתיות ומפתחות. מבחינות אלה זוכה האנתולוגיה מראשית המאה התשע עשרה, שהייתה כמעט בלתי ידועה בחקר הפולקלור וההומור היהודיים, לפיצוי ולתיקון הולמים.

פרקי המבוא עוסקים בשאלות כמו הגדרת ההומור היהודי, הרכבו ההומוריסטי של הקובץ ורקעו ההיסטורי-התרבותי. פרק המבוא השני, 'היהודים במאה של בישנטל' הוא סקירה היסטורית תמציתית ומקיפה המכוונת להציג את מעמדם ומצבם של היהודים במישור הפוליטי והחברתי במרכז אירופה במחצית השנייה של המאה השמונה עשרה ובראשית המאה התשע עשרה. מטרתו של פרק זה תואמת את אחת הגישות העדכניות בחקר הפולקלור הדורשת לבחון את היצירה הפולקלורית בהקשר שבו נוצרה ונפוצה – כלומר המחקר הקונטקסטואלי. ואכן התיאור המפורט של החוקים האנטי-יהודיים במרכז אירופה ובמערבה, הגירושים, הביטויים האנטי-יהודיים הן של שליטים והן של אינטלקטואלים, ובעת ובעונה אחת תביעתם של קבוצות ויחידים בחברה האירופית הנוצרית להעניק ליהודים זכויות שוות, מקומם של היהודים בתנועת ההשכלה האירופית וכיוצא באלה, אמור להעמיד את ההקשר המתאים להיווצרותן ולמשמעותן של הבדיחות הכלולות באנתולוגיה.

פרק המבוא הראשון, על ההומור היהודי ועל מעמדה של האנתולוגיה של בישנטל בתוכו, הוא פרק מקצועי לעילא, שבו אורינג מוכיח את בקיאותו הרבה בתיאוריה של ההומור ואת תרומתו הרבה לא פחות למחקר ההומור היהודי. אורינג חוזר ומנסח את תפיסתו את ההומור היהודי, תולדותיו, משמעותו ותפקידיו, ניסוחים המצויים כבר במחקריו הקודמים והחשובים בתחום זה.² הוא אף מציג את הסקירה המקיפה ביותר של הגדרות ההומור היהודי שהוצעו ב-200 השנים האחרונות, ודוחה את רובן, בצדק רב. מתוך כך הוא מגיע להגדרתו המאתגרת:

2 ראו עתה גם את הביבליוגרפיה המקיפה והעדכנית, הכוללת פרסומים רבים נוספים: סובר (שם).

My definition of the 'Jewish joke' is any joke that has been conceptualized as uniquely, distinctively, or characteristically reflective of, evocative of, or conditioned by the Jewish people and their circumstance [...] The definition of 'Jewish joke' lies in the act of ascription of the label and not in the joke itself. Jewish jokes, then, are not old jokes about Jewish characters or old Jews telling jokes, but the idea that certain jokes, joke qualities, and even joke-performance styles are regarded as distinctly Jewish (p. 7).

הגדרה זו תשמש אותי כנקודת מוצא להערכה כוללת של הספר, הערכה המחלקת את חשיבותו לשניים. מחד גיסא אעמוד על תרומתו הגדולה לחשיפה ולגיתוח של אחד מספרי ההומור היהודיים הראשונים (וכנראה הראשון שבהם) במרכז אירופה, חיבור שיש להתחשב בו מכאן ואילך בכל דיון היסטורי או תרבותי במעבר של יהדות אירופה מן העולם המסורתי-הדתאי אל זה של ההשכלה והפתיחות לתרבות האירופית. מאידך גיסא פרקי המבוא ההיסטוריים-הפולקלוריסטיים, שבהם דן עורך המהדורה המודרנית של הספר בהומור היהודי, הם לדעתי שגויים הן מבחינה היסטורית הן מבחינה תיאורטית.

הגדרת ההומור היהודי המצוטטת כאן היא דוגמה ראויה לטיעון שגוי. למשל מה פירוש 'has been conceptualized'? מיהו שהמשיג את הבדיחה יהודית? יהודים? לא-יהודים? החברה המספרת? ואולי החוקרים? פירושה של המשגה זאת על פי אורינג שהיא משקפת 'באופן ברור, ייחודי ובלעדי' את 'המצב היהודי'. הבעיה היא שאין כמעט בדיחה יהודית, מלבד אלה הנשענות על המקורות (ראו להלן), שאין לה מקבילות אצל עמים ותרבויות אחרים – כפי שאף ההערות לבדיחות באנתולוגיה הנוכחית מוכיחות. אם כן מה ייחודה או מובהקותה של הבדיחה היהודית כמייצגת את העם היהודי וחיי? כאן חסרה לטעמי התמודדות עם מאמרו של דב נוי שהראה באופן ברור ונחרץ שהבדיחות הנשמעות לנו כיהודיות ביותר הן בעצם בדיחות בין-לאומיות, ולכן אין אנו יכולים להתבסס על המשגות כאלה או אחרות בהגדרת הבדיחה היהודית (נוי כנראה לא היה הראשון שטען זאת).³ קושי נוסף בהגדרה זו הוא סתירה פנימית:

3 ד' נוי, 'הקיימת בדיחת עם יהודית?', מחניים, סז (תשכ"ב), עמ' 49-56. ראו גם: D. Brodsky, 'Why Did the Widow Have a Goat in Her Bed? Jewish Humor and Its Roots in the Talmud and Midrash', L. J. Greenspoon (ed.), *Jews and Humor: Proceedings of the Twenty-Second Annual Symposium of the Klutznick Chair in Jewish Civilization*,

המחבר טוען שהגדרת בדיחה כיהודית מתבססת רק או בעיקר על ייחוסה לעולם היהודי: כיוון שאנשים רואים בה בדיחה יהודית, יש להגדיר אותה כך, ואין לכלול בהגדרה כזאת שיקולים הנסמכים 'על הבדיחה עצמה'; אך מייד לאחר מכן מופיעים הביטויים 'joke qualities [...] styles' – והרי אלה, איכויות הבדיחה או סגנונה, אינם יכולים להיות אלא 'הבדיחה עצמה', ולא ייחוסה להקשר נתון. הניסיון לברוח מניטוח ספרותי-פולקלוריסטי של הבדיחה – תוכנה, סגנונה, הדמויות הפועלות בה – אל תפיסתה החברתית אינו עולה יפה אפילו אצל אורינג עצמו.

הראיה הממשית החזקה ביותר לתפיסה שגויה זו של הבדיחה היהודית היא האנתולוגיה החשובה המתפרסמת כאן. העורך מגדיר אותה 'הספר הראשון של בדיחות יהודיות', אך בלא כל ניסיון להחיל עליה את הגדרתו שצוטטה קודם לכן: כלומר האם החברה היהודית או הלא-יהודית בגרמניה סביב שנת 1800 ראתה בספר זה בדיחות יהודיות? הראיה היחידה לכך היא הכותרת שנתן העורך בישנטל לאנתולוגיה: *Sammlung witziger Einfälle von Juden, als Beyträge zur Charakteristik der Jüdischen Nation* (אסופת חידודים של היהודים, כתרומה למאפייניו של העם היהודי). האם איש מלבדו ראה ב'חידודים' אלה מאפיינים של העם היהודי או בדיחות יהודיות לחברה היהודית, כפי שהגדרתו של אורינג מחייבת? אין לכך כל ראיה בספר שלפנינו. אף אם זיהוין של הבדיחות כיהודיות מבוסס על כלייתן, בנוסח כזה או אחר, באנתולוגיות של בדיחות יהודיות מאוחרות – כלומר עורכי אנתולוגיות אלה זיהו אותן כיהודיות – הרי אפילו בדיקה מרפרפת של 106 הטקסטים הכלולים באנתולוגיה הנוכחית מוכיחה שרק למיעוט שבמיעוט מתוכם יש מקבילות כאלה, ומכל מקום ודאי שזיהוין כיהודיות באסופות מאוחרות אינו עדות לכך שגם בסוף המאה השמונה עשרה ובתחילת המאה התשע עשרה ראו אותן כך. ואם כן מדוע יש להגדיר אותן בדיחות יהודיות? אם התנאים החברתיים ולא הבדיחות עצמן הם שקובעים את הגדרתה של האנתולוגיה, אולי אין הצדקה לראות באנתולוגיה זו את 'הספר הראשון של בדיחות יהודיות'. אין ספק שאורינג צודק בקביעה שאנתולוגיה זו היא אוסף של בדיחות יהודיות – אך לא בגלל התאמתה להגדרה שהוא מציע: על פי תוכנו, אופיין, מקורותיהן, סגנונן ומקבילותיהן של חלק גדול מן הבדיחות הכלולות כאן, כלומר על פי 'הבדיחות עצמן', זוהי אנתולוגיה מובהקת של ההומור היהודי במרכז אירופה בסוף המאה השמונה עשרה.

Harris Center for Judaic Studies, University of Nebraska, Lincoln, 25-26 October
 ברודסקי התבסס על הנחותיו המוקדמות של נוי, 2009, West Lafayette, IN 2011, pp. 13-32.
 אך לא ניסה לעמוד על כמה מחולשותיו כל שכן לתקנן. דומה שביקורתו של אורינג מכוונת בין השאר למאמר זה, והוא צודק בכך.

בהמשך כותב אורינג:

Consequently, whatever jokes were to be in the Bible, Talmud, or Midrash were not Jewish jokes. As far as is known, this humor was never regarded by the writers and compilers of these texts as anything more than jokes and witticisms. They were not considered typically Jewish. They were not considered representations of Jewish character or signs of peoplehood [only in the late 19th century] those jokes – if they actually were jokes – became Jewish jokes (p.7).

אכן צריך תעוזה לא מעטה כדי לבטל כך את קיומו – וזהותו – של ההומור היהודי מאז המקרא ועד המאה התשע עשרה. טענה זו שגויה כמובן מיסודה, ואפילו מביך במידה מסוימת להתמודד עימה. הרי על פי שיטתו של אורינג עצמו, ובהתאם להגדרה שהציע למעלה, ההקשר, הייחוס, הוא המסמן את היותה של בדיחה יהודית. האם הכללתה של בדיחה בתלמוד, במדרשים או בכל חיבור יהודי מימי הביניים – כלומר בהקשר יהודי מובהק – אין בה כדי להגדירה בדיחה יהודית? מדוע כאשר מחבר לא דווקא מרכזי כבישנטל ליקט בסוף המאה השמונה עשרה בדיחות לאנתולוגיה שהוא כינה יהודית, הן אכן יהודיות, ואילו כאשר עורכי מדרש איכה רבה, שאין הקשר יהודי ממנו, כללו בו מחזור סיפורים המשלבים חידות והומור חד על 'חוכמתם של בני ירושלים',⁴ הן אינן יהודיות, ושמה אינן בדיחות כלל? אף הטענה שהבדיחות היהודיות הכלולות במקורות הקלאסיים לא התכוונו לייצג את האופי היהודי או סממנים של העם היהודי, היא שגויה, בוודאי כאשר למחזור הגדול במדרש איכה רבה, שבו עומדים זה מול זה ירושלמים, כלומר יהודים, ואתונאים, שהם נציגי התרבות ההלניסטית, והירושלמים בפיקחותם ובחריפותם מכים את האתונאים שוק על ירך: כאשר סיפורים כאלה כלולים בחיבור כמו מדרש איכה רבה, העוסק בחורבן הישות היהודית על ידי אותם הלניסטים, הם אחד הביטויים המובהקים ביותר, בעיני החברה המספרת, לתכונות ולאופי היהודיים. טענתו של אורינג אינה הולמת גם מקבצי בדיחות אחרים המופיעים במקורות קדומים, כמו זה על אליעזר עבד אברהם ואנשי סדום במסכת סנהדרין בתלמוד הבבלי.⁵ אכן הסירוב לעסוק בתוכני הבדיחה, במנגנון ההומוריסטי ובסגנון הבדיחה הוא לטעמי החולשה העיקרית במחקרו של 'הספר הראשון של בדיחות יהודיות'.

4 איכה רבה א, ד-ט. על מחזור סיפורים זה ראו: ג' חזן-רוקם, רקמת חיים: היצירה העממית בספרות חז"ל: מדרש האגדה הארץ-ישראלית איכה רבה. תל אביב תשנ"ה, עמ' 50-100.
5 בבלי, סנהדרין קט ע"א-ע"ב.

השאלה העיקרית, הבסיסית, כמעט היחידה החשובה, בעיון בכל גוף הומוריסטי – מן הבדיחה הבודדת ועד אוספי בדיחות – היא: מה מצחיק בבדיחה זו? מה גורם ליחידה הטקסטואלית הזאת לעורר בקרב שומעיה או קוראיה את התגובה הפסיכולוגית- הפיזיולוגית הנקראת צחוק? לצערי שאלה זו אינה עולה כאן לא בהגדרת הבדיחה היהודית שעסקתי בה למעלה ולא בדיון פרטני או כללי בבדיחות הכלולות באנתולוגיה חשובה זו. חקר ההומור הוכיח שההסבר הטוב ביותר לתהליך פסיכולוגי זה הוא תיאוריית אי ההלימה (incongruity). לפי תיאוריה זו הגורם העיקרי לצחוק הוא תוצאה פסיכולוגית של התנגשות תרבותית, נורמטיביות או חברתית, בין מה שהשומע מצפה שיקרה בסיפור – על פי המקובל בחברה שבה הוא חי, אמונותיו או הנורמות המוסריות של חברתו – לבין מה שמתרחש בסופו של אותו נרטיב, בפואנטה, התרחשות שהיא שונה, מנוגדת ובעיקר מפתיעה.⁶ ההתנגשות בין שני גילויים פסיכו- טקסטואליים אלה, היא המעוררת את התגובה הפיזיולוגית שאנחנו מכנים 'צחוק'. לזו היה המחבר מנסה להתבונן בבדיחות הכלולות באנתולוגיה מנקודת מבט כזאת, היו עולות מן הסתם כמה מסקנות חשובות על חשיבותה, משמעותה ותפקידה של האנתולוגיה.

בפרק המבוא השני, 'היהודים במאה של בישנטל', שהוא הפרק המפורט והארוך ביותר בספר, המחבר מפרט את האירועים העיקריים שהתרחשו בתקופה זו: גירושים מערים אירופיות מרכזיות, הטלת מיסים כבדים על הקהילות והיחידים, עלילות דם, אפליה קשה, אנטישמיות גלויה וסמויה, ובצידם התפתחות ההשכלה, המאבק לאמנציפציה, פעילותם של אישים מרכזיים ממשא מנדלסון ואילך וכיוצא באלה הרבה. עם זאת, שוב לצערי, לא ראיתי כאן ניסיון לקשר את האירועים הללו אל הבדיחות הכלולות באנתולוגיה: 'המאה של בישנטל' עומדת כאן בצד הבדיחות של בישנטל, אך היכן נקודות ההשקה ביניהן? האם יש באירועי התקופה כדי להאיר ולפרש את הבדיחות? האם יש בבדיחות כדי להוסיף זווית ראייה נוספת, אולי אחרת, על מה שכבר ידוע על התקופה, ושנדון בעשרות ספרים ומחקרים? אציג שתי בדיחות טיפוסיות (בתרגום שלי לעברית) שיש בהן כדי להאיר על כמה מאירועי זמנן:

6 ספרות רבה ועדכנית על התיאוריה, התפתחותה וגילוייה בתחום הפסיכולוגיה ומדעי הקוגניציה J. Hofmann and W. Ruch, 'Humor', *Oxford Bibliographies Online* (OBO), ראו: [http://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199828340/obo-9780199828340-0127.xml?rskey=Q3bv3Z&result=1&q=incongruity firstMatch](http://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199828340/obo-9780199828340-0127.xml?rskey=Q3bv3Z&result=1&q=incongruity%20firstMatch) דוגמאות ליישומה של התיאוריה על סיפורי הומור בספרות חז"ל ראו: ע' יסיף, סיפור העם העברי: תולדותיו סוגיו ומשמעותו, ירושלים ובאר שבע תשנ"ד, עמ' 185–212.

בארצות הקתוליות חוגגים את חג הפסחא על ידי הענקת ביצים זה לזה. נותן הביצים נוהג לומר: 'היום כריסטוס קם לתחייה', ועל מקבל הביצים להשיב: 'הוא אכן קם לתחייה'. הגנרל פון --- נתן ליהודי החצר ---, שבא אליו לפסחא, ביצה, ואמר לו כנהוג 'היום כריסטוס קם לתחייה'. היהודי לקח אותה, השתחווה, והשיב: 'לפקודתך הוד מעלתך!'. 'רשע', כעס עליו הגנרל, 'האם אינך יכול לומר "הוא אכן קם לתחייה"?'. 'אבוי', השיב היהודי, 'כיצד יכול אני לומר זאת? והרי כל ימי שמעתי שאסור לדווח לגנרל חשוב כמותך מה שאינך יודע בוודאות' (עמ' 78, סימן 74).

יהודי עשיר התקבל לאגודת חברים סגורה שעל פי תקנונה על כל חבר חדש לשאת נאום בפני האספה הכללית. היהודי עשה זאת כך: 'רבותי', הוא אמר, 'רוצים אתם שאשא נאום, אבל ראשית כול ברצוני לספר לכם משל. פעם הזמין הירח חייט אחד כדי שייקח מידות לתפירת בגד עבורו. לאחר שהחייט לא בא, נשלחו חיילי הירח להביאו. "מדוע לא באת לקחת מידות עבור בגדי?"', שאל הירח בכעס. "אבוי", קונן החייט, "מה אני יכול לעשות? כיצד אוכל למדוד אותך, כאשר אתה לעיתים רבע, לעיתים חצי, לעיתים שלם ולעיתים אינך קיים כלל? כיצד אוכל לתפור בגד שיתאים לך?". 'אני', הוסיף הנאום היהודי, 'חש ממש כך. רוצים אתם שאנאם, אבל בקהל כאן נוכחים אנשים צעירים ואנשים זקנים. נוכחים טיפשים וגם חכמים. כיצד יכול אני לשאת נאום שיישא חן בעיני כולם? בשמחה אשלם מס חברות כפול, במקום הנאום שאיני יכול לשאת' (עמ' 85, סימן 99).

בשתי הבדיחות או הסיפורים ההומוריסטיים הללו מצוי היהודי במרחב אירופי טיפוסי – חצרו של הגנרל הגרמני והמועדון האקסקלוסיבי – ונדרש לעשות פעילות זרה לו ואפילו מנוגדת לאישיותו. בחצר הגנרל נדרש היהודי להשתתף בטקס או במנהג נוצרי-קתולי, ובמועדון – לנאום בפני העילית החברתית המקומית, הזרה לו, שאין הוא שייך אליה. זוהי המציאות היום-יומית של שומעיהן היהודים של בדיחות אלה, זוהי הנורמה, המציאות המוכרת והצפויה, המתקיימת בצידה האחד של אי ההלימה של הבדיחה. תגובת היהודים בשתי הבדיחות, המאתגרת ואפילו מעמידה באור נלעג את גיבוריהן הלא-יהודים, היא מפתיעה ובלתי צפויה – עבור הדמויות הפועלות בבדיחה ובעיקר עבור שומעיה. התנגשות זו בין הצפוי לבין המתרחש בפועל, בין נורמות ההתנהגות הקיימות לבין התגובה הבלתי צפויה בשיאה של הבדיחה, היא אי ההלימה העומדת בבסיס התגובה הפסיכולוגית-הפיזיולוגית הקרויה בפנינו צחוק. דומה שהמכנה המשותף לרוב הבדיחות והסיפורים ההומוריסטיים ב'ספר הראשון

של בדיחות יהודיות' איננו מצבם העגום של היהודים ב'מאה של בישנטל', כפי שמוצג בפרק המבוא השני, אלא סוגיה מרכזית אחרת בחיי היהודים בסוף המאה השמונה עשרה – היציאה מן הגטו. חתירתם של היהודים להבין את החיים, החברה, התרבות, הכלכלה והפוליטיקה שמחוץ לגטו היהודי ולהשתלב בהם היא הנושא, התמה העיקרית, ברוב הבדיחות והסיפורים הכלולים כאן. למרבה הצער ספרו המכונן של יעקב כ"ץ 'היציאה מן הגטו' (שפורסם במקורו באנגלית) וספריו האחרונים של שמואל פיינר, העוסקים באופן מפורט ומעמיק בסוגיה זו, אינם נזכרים כלל בספר זה.⁷ אומנם לא מעט מספרות המחקר באנגלית העוסקת בנושאים קרובים מופיע ברשימה הביבליוגרפית כאן, אך לא נעשה כל ניסיון להחיל אותה על ניתוח או פרשנות של הבדיחה הבודדת או של אוסף הבדיחות כולו. אביא דוגמה שיש בה כדי להבהיר את חשיבותה של פרשנות כזאת:

יהודי אחד רכב על סוס פראי למדי. כיוון שלא היה מיומן ברכיבה על סוסים, כמעט השליכו הסוס מעליו. היהודי אחז בסוס בכל כוחו כדי להישאר על האוכף, בעודו עושה תנועות מגוחכות ומשמיע קולות של פחד בלתי נשלט, כאשר הסוס דילג מצד לצד. כל זה משך אליו צופים שנהנו מן המחזה של הישראלי [כך במקור] הרועד מפחד. בסופו של דבר לא הועילו מאמציו, והסוס הנמרץ השליך לארץ את רוכבו. הנפילה לוותה בצחוק גדול של הצופים כולם. 'אוי לי', אמר היהודי בכעס, בעודו מתרומם מן האדמה, 'מה יש כאן לצחוק, הרי תמיד החכם יותר צריך לוותר' (עמ' 87, סימן 103).

זוהי לטעמי אחת הבדיחות המשמעותיות והמייצגות באוסף כולו. כמו בבדיחות הקודמות היהודי נמצא במרחב זר לו לחלוטין, ומנסה – ואולי נאנס בתוקף הנסיבות – לעשות פעולה שאין הוא מורגל בה, ושמוגדת לאופיו ולאורח חייו. הוא אכן מושא ללעגם של כל הצופים, אך תשובתו, כמו בבדיחות הקודמות, מסיטה את הגיחוך מן היהודי האומלל אל החברה הלועגת לו. עם זאת מה טוען היהודי לאמיתו של דבר? שהוא ויתר לסוס מפני שהוא חכם ממנו? והרי בכך הוא מגביר את הלעג כלפיו מצד הצופים השומעים את דבריו – אלא אם הסוס מייצג בבדיחה זו משהו אחר, למשל את המציאות והתרבות האירופית שהיהודי, במסגרת יציאתו מן הגטו, מנסה להשתלב בהן ולרסן לצרכיו. ואכן במאה השמונה עשרה לא היה סימן היכר מובהק יותר לשייכות למעמדות האירופיים המובילים מאשר רכיבה על סוס ברחובות, בפארקים או בשדרות

J. Katz, *Out of the Ghetto: The Social Background of Jewish Emancipation 1800-1870*, 7 Cambridge, MA, 1973; ש' פיינר, מהפכת הנאורות: תנועת ההשכלה היהודית במאה ה־18, ירושלים תשס"ב; הג"ל, שורשי החילון: מתירנות וספקנות ביהדות המאה ה־18, ירושלים תש"ע.

של ערי מרכז אירופה ומערבה. אם הסוס מייצג את המציאות והתרבות האירופית, הרי ניסיונותיו הפתטיים של היהודי להשתלט על הסוס ולעגם של הצופים לניסיונות אלה מייצגים באופן ברור והבוטה ביותר את תחושתם של היהודים בתקופה זו ממש ואת יחסם לניסיונותיהם הכושלים, המגוחכים לעיתים, להשתלב בחברה האירופית של זמנם.

אם נתבונן בדרך זו באוסף הבדיחות, נוכל לעמוד על חשיבותן הרבה כביטוי לתגובה הפנימית, תגובת העומק של יהודי המקום והתקופה שסיפרו אנקדוטות אלה, על אירועים הרי הגורל בחייהם. תחושותיהם לנוכח התליך היציאה מן הגטו והשתלבותם בחברה האירופית באו לידי ביטוי לא רק בכתביה של העילית היהודית מיסודם של מנדלסון, דוד פרידלנדר, נפתלי הרץ וייזל או יום טוב ליפמן צונץ – גם בדיחות אלה משקפות באורח סמוי אך רב עוצמה, כדרכה של הבדיחה העממית, את תחושותיהם של היחיד ושל החברה העממית הרחבה לנוכח מציאות זו, את מה שלעולם לא יחשפו באופן גלוי.

אפשר שהראיה הברורה ביותר לכך שזאת אכן הייתה כוונתו של עורך הספר בשנת 1812, או הקובץ משנת 1810 שהיה מקורו העיקרי, היא העובדה שכלולים באוסף כמה וכמה סיפורים שאינם בדיחות כלל, השייכים באורח כללי לסוגה של סיפורי פשע שהיו פופולריים בתקופה זו. מבין נרטיבים ארוכים יחסית אלה בולטת האוטוביוגרפיה של נחמי יהודה ליבל. אורינג מצא שהיא מועתקת מתוך אוסף תעודות פליליות מן הגנזכים שפורסם בגרמניה בשנת 1792. האוטוביוגרפיה היא ממש סיפור פיקרסקי על נדודיו של צעיר יהודי מבית הוריו במזרח אירופה ועל ניסיונותיו הכושלים לבנות את חייו בגרמניה: הוא עובר מעיר לעיר, ממעביד אחד למשנהו, ממקצוע אחד לאחר, מרמה, גונב, מוכה, מושפל, נאסר שוב ושוב, השלטונות בערים השונות מטילים עליו קנסות ומיסים שאין הוא יכול לעמוד בהם, עד שבסופו של דבר הוא נדון למוות, ובבית האסורים, קודם מותו, הוא כותב את האוטוביוגרפיה שלו. השאלה שאינה נשאלת כאן באופן מספק היא מה לו לסיפור משעשע־טרגי כזה באוסף בדיחות יהודיות. דומה שהבדיחה על היהודי והסוס שהבאתי כאן עשויה לספק תשובה ראויה על שאלה זו. נחמי, האוסט יוֹדָה הטיפוסי, היהודי שניתק עצמו מן הגטו של היהדות המסורתית, מנסה 'לרכוב' על גבה של התרבות האירופית המודרנית. כמו הרוכב היהודי בבדיחה, הוא מיטלטל לכאן ולשם, אחוז פחד וחרדה מפני הנפילה וההתרסקות, בעוד החברה האירופית המקיפה אותו לועגת לו ודוחה אותו מתוכה; הוא מנסה שוב ושוב, עד שהוא מושלך בכוח מעל גבה. דומה שאין טקסט ברור יותר מאוטוביוגרפיה זו של הצעיר היהודי הפולני, המייצג את מה שמבקש 'הספר הראשון של בדיחות יהודיות' לבטא: הקהילה היהודית במרכז אירופה עדיין מצויה בראשיתו של התהליך, היא עדיין

מתנודדת בחרדה ובתקווה, מצד לצד, על גבו של הסוס הדוהר, ומאמינה שפיקחותה היהודית המסורתית תאפשר לה לשרוד ולא להתרסק באופן טרגי כפי שאירע לו לנחמי יהודה ליבל. בשלב התחלתי זה עדיין אין ודאות אם יצלח המהלך או ייכשל. חשיבותו הרבה של 'הספר הראשון של בדיחות יהודיות' בכך שהוא כולל עדויות טקסטואליות מעיצומו של המהלך ושהוא משקף ומבטא את אותן תחושות סמויות ועמוקות של חרדה, אכזבה וגם תקווה, כדרכה של הבדיחה העממית מאז ומעולם.

פרופ' עלי יסיף, בית הספר למדעי היהדות, אוניברסיטת תל אביב, ת.ד. 39040, תל אביב 6997801
yassif@tauex.tau.ac.il